

İstanbul'da özel konumlarda yer alan bazı son dönem yapıları üzerinden Sinan'ın mimarlığını anlamak

Understanding Sinan's architecture through some last works in special locations in Istanbul

Seda KÜÇÜKKATIRCI İŞILDAK*^{1,a}, Feray ALUÇLU^{2,b}

¹Erciyes Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 38030, Kayseri

²Mimarsinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 34400, İstanbul

• Geliş tarihi / Received: 16.07.2022

• Düzeltilerek geliş tarihi / Received in revised form: 05.07.2022

• Kabul tarihi / Accepted: 29.08.2022

Öz

Sinan'ın Selimiye Camii tasarımı sonrasındaki tasarımları kapsayan son dönem eserleri; Sinan'ın geçmiş eserlerinden beslenirken öte yandan farklı tasarım denemeleriyle geçmiş temele yeni bir ufuk kazandırmıştır. Bu dönemde İstanbul dışında bazı yapılarının kalfaları tarafından yapılması; temel ilkelerden sapmalar oluştursa da İstanbul'daki son dönem yapılarının yapım süreçlerinde kalfalarıyla birlikte yer alan Sinan bu dönemde özel önemlere sahip yapıları kente kazandırmıştır. Araştırma kapsamında Sinan'ın hayatının son dönemlerine ait önemli görülen İstanbul kıyısında inşa ettiği ve kent silüetinde en ön katmanda bulunan dört yapısı; Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii, Şemsi Ahmet Paşa Camii, Kılıç Ali Paşa Camii ve Molla Çelebi Camii ve tarihi yarımada bulunan Mesih Mehmet Paşa Camii ve Nişancı Mehmet Paşa Camii incelenecektir. Bahsedilen camilerin kıyı şeridinde ve/veya tarihi yarımada konumlanmış olmasının; plan düzleminde ve cephe kurgusu bağlamında ne tür etkiler ve yönelimler doğurduğu gözlemlenecek olup; aynı zamanda Sinan'ın bu son dönem camilerinde kullandığı taşıyıcı sistem kurgusu ve mekan düzenindeki farklılıklar karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Sonuç bölümünde; çalışma boyunca detaylı incelenen ve önemli kentsel noktalarda bulunan cami ve külliye yapılarında uygulanan tasarım kararları üzerinden Sinan'ın son döneminde klasik dönem mimarlığına getirdiği yenilik ve gelişimler ortaya koyulacaktır.

Anahtar kelimeler: Cami, Mimar Sinan, Sinan'ın son dönemi, Son dönem yapıları, Tarihi yarımada

Abstract

Sinan's last works, which include the designs after the Selimiye Mosque design; while being fed by Sinan's past works, the past has brought a new horizon to the foundation with different design experiments. In this period, some of the buildings outside of Istanbul were built by their assistants; Although there were deviations from the basic principles, Sinan, who took part in the construction processes of the last period buildings in Istanbul with his assistants, brought the structures of special importance to the city in this period. Within the scope of the research, the four structures that Sinan built on the coast of Istanbul, which are considered important in the last periods of his life, and which are at the forefront of the city silhouette; Azapkapı Sokullu Mehmet Pasha Mosque, Şemsi Ahmet Pasha Mosque, Kılıç Ali Pasha Mosque and Molla Çelebi Mosque, and the Messiah Mehmet Pasha Mosque and Nişancı Mehmet Pasha Mosque in the historical peninsula will be examined. The fact that the mentioned mosques are located on the coastline and/or on the historical peninsula; It will be observed what kind of effects and orientations it causes in the plan plane and in the context of height; At the same time, the structure of the structural system used by Sinan in these last period mosques and the differences in the layout will be examined comparatively. In the conclusion section; The innovations and developments that Sinan brought to the classical period architecture in his last period will be revealed through the design decisions applied in mosques and complexes in important urban points, which were examined in detail throughout the study.

Keywords: Mosque, Architect Sinan, Last period of Sinan, Last period buildings, Historical peninsula

*a Seda KÜÇÜKKATIRCI İŞILDAK; sedakucukkatirc@gmail.com, Tel: (0352) 233 17 38, orcid.org/0000-0001-6636-8973

^b orcid.org/0000-0001-6844-727X

1. Giriş

1. Introduction

Sinan, Osmanlı başkenti İstanbul'un kentsel mekanını; sahil şeridinde ve tarihi yarımadaının önemli noktalarında tasarladığı yapılarıyla dokumuştur. Yüzyıllar boyu hızlı değişim göstermiş İstanbul'da yapıları halen kentsel mekanda ve silüette simgesel nitelikleriyle yer almaktadır. Osmanlı döneminin yükselen mimari üslubunu kentsel mekanda işlemiş ve kent algısını güçlendirmede önemli bir rol üstlenmiştir. Kentin gelişimini yanı sıra uzun yıllar mimarbaşılık yapmasından ötürü kendisi de devinim halinde olmuş; yapısal sistemlerde farklı uygulamalar yapmıştır. Uyguladığı sistemleri kütlelerin dış formuna büyük bir ustalıklarla yansıtarak iç ve dış mekanı kaynaştırmış; İstanbul'un kent silüetine etki etmiştir.

Mimar Sinan döneminde İstanbul'un başkent olmasından ötürü; saray yönetimi açısından kentin yapılaşması ayrı bir önem arz etmektedir. Sinan külliye, hamam, cami gibi kamusal yapıları yapma işini üstlenerek kentte kendi katmanını oluşturmuş; aynı zamanda kentli için nefes alan ve yapılarıyla birleşmiş özel mekanlar oluşturmuştur. Osmanlı devletinin teokratik bir yapıya sahip olmasından ötürü cami ve külliye yapıları öne çıkmaktadır. Sinan taşıyıcıları strüktürel manada bir devrim niteliğindeki 6 ve 8 ayaklı baldaken sistem kurgusunu üst düzey estetiğe sahip kubbeye geçiş elemanlarıyla taçlandırmıştır. Bu bakış açısıyla; iç mekanda strüktürün daha çok hissedilmesini sağlarken aynı zamanda kubbe taşıyıcı ayaklarının zemin düzlemine yansımada çokgen düzen eleman sayılarını artırıp daireye yakınlaştırmıştır. Örneğin Selimiye Camii'nin büyük çaplı kubbelerini sekizli baldakenle taşıtırken estetiklerle birleştirmeyi ihmal etmemiştir. Selimiye sonrası başlayan son dönemle birlikte Selimiye'ye nazaran daha küçük ölçekli yapılar tasarlamıştır. Biçim ve boyut gibi tasarım parametrelerinin küçük çapta yeniden yorumlanmalarıyla son dönem yapıları özelleşmektedir. Aynı zamanda son dönem yapılarında Sinan'ın onayından geçen yapılar olsa dahi yardımcıların tasarım kurgusuna etkileri fark edilmektedir. Bu noktada önceki eserlerden ayrılan mimari özelliklerini anlamak mimarlık tarihi açısından önem arz etmektedir. Çalışma kapsamında ayrıntılı incelenecek olan 6 yapısı Sinan'ın son dönemini anlamak için önemli örneklerdendir. Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii, Şemsi Ahmet Paşa Camii, Kılıç Ali Paşa Camii ve Molla Çelebi Camii yalı cami olarak da tanımlanacak biçimde boğaz kıyısında yer alan; kent silüetinde en önde yer alan yapılarıdır. Mesih

Mehmet Paşa Camii ve Nişancı Mehmet Paşa Camii ise tarihi yarımada yükselen dönem örneklerindedir. Bahsedilen yapıların kilit noktalarda yer alması yapılarında farklı tasarımsal uygulamalara neden olmuştur. Yapıları dönem tasarım anlayışı ve çevre/yer bağlamında değerlendirerek son dönem Osmanlı camilerine bakış açısı getirmek mümkündür.

1.1. Çalışmanın amacı ve kapsamı

1.1. Purpose and scope of the study

İstanbul mimarlık tarihi bakımından birçok üsluba ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İstanbul boğazı odaklı yerleşimlere her dönemde önem verilmiş, bu bölgelerde daha özenli mimari tavırlar sergilenmiştir. Osmanlı döneminin en bilinen mimarı Sinan ise İstanbul boğazıyla ilişkilenen yapılarıyla dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, çalışma kapsamında Sinan'ın İstanbul'da kent silüetinin önemli noktalarında yer alan 6 yapısı incelenecektir. Yapılarda Sinan'ın son dönem yapılarında geçiş yaptığı ve kendini geliştirmesinin temsili 'bütüncül mekan kavramına odaklı mekan organizasyonu' olan cami yapıları ayrıntılı olarak incelenerek mekan gelişimi anlamında da çıkarımlar yapılmıştır. Araştırılacak yapılar cami ve külliye yapılarından oluşmakta olup sırasıyla; Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi, Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii, Fındıklı Molla Çelebi Camii, Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Nişancı Mehmet Paşa Camii, Mesih Mehmet Paşa Camii şeklindedir. Yapılardan Mesih Mehmet Paşa ve Nişancı Mehmet Paşa camileri tarihi yarımada yer alırken, diğer yapılar İstanbul boğazına yüz veren ve silüette en ön sırada yer alan yapılarıdır. Yapı mimarileri ayrıntılı olarak incelenerek ve karşılaştırmalı analizlerle Sinan'ın bu tasarımlarına konumun etkisi malzeme, cephe düzeni, plan düzeni gibi özellikler üzerinden değerlendirilmiş ve çıkarımları yapılmıştır. Bu sayede Sinan'ın bahsedilen özel konumlardaki son dönem tavrına bir bakış açısı geliştirilerek onu yeniden anlamak hedeflenmektedir. Aynı zamanda Sinan'ın mimarlık serüvenini bütüncül olarak anlamak mimari anlamda gelişimi üzerine yorum yapmak konusunda önemlidir. Bu noktada Sinan'ın strüktürel kurgusu baldaken sistemine, cami ve külliye yapılarında gösterdiği gelişmelere/tercihlere yer verilerek ne tür yollar izlediği ortaya konacaktır. Ek olarak Sinan'ın son dönem mimarlığında uygulama alanında kalfalarının daha aktif olması nedeniyle oluşan uygulamalardaki sapmalar örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma, klasik dönem Sinan mimarlığında farklı biçimlerde çeşitlenmeleri göstermesi açısından önemlidir.

1.1. Materyal ve yöntem

1.2. Material and method

Çalışma kapsamında öncelikle Sinan'ın uzun yıllar sürdürdüğü mimarlığını bütüncül anlamda kavrayabilmek ve Osmanlı mimarisine ne tür yenilikler kattığını anlamak amacıyla cami yapıları üzerine olan akademik çalışmalar taranmıştır. Sinan'ın son dönem eserleri Selimiye sonrası olarak anıldığı için bu yapıların genel özellikleri belirtilmiştir. Kent silüetinde önemli yere sahip tek kubbeli mekan denemelerinin strüktürel temelini oluşturan baldaken kurgusuna değinilerek yapı strüktürü ve gabarisini etkileyen unsurlar tanımlanmıştır. Çalışma kapsamında Sinan'ın 6 adet son dönem eserinin mimari özellikleri ortaya konmuş olup; yapıların tanımında uydu fotoğrafları plan, cephe ve boğaz ile ilişkisini gösteren görsellere yer verilerek çalışmanın daha anlaşılır hale getirilmesi hedeflenmiştir. Sinan'ın mimari kurgusu ve bu kurguya konumun etkisi bu materyaller üzerinden yorumlanmıştır. İncelenen yapılar karşılıklı değerlendirilerek Sinan'ın denemiş olduğu mimari uygulamalar ortaya konmuştur. Bu sayede, son dönem eserlerine bakış sağlanmıştır.

2. Sinan'ın son dönem mimarlığına genel bakış

2. An overview of Sinan's late architecture

Sinan mimarbaşı olarak son döneminde önemli eserler vermiştir. Mimar Sinan uzun yıllar süren mimarbaşılığı sürecinde yaptığı eserlerini; gözlemlediği mevcut mimarlık kültürünü derleyerek oluşturmuştur. Ancak bu kültürü tekrardan kaçınmış olup; özgün kalmayı başarmıştır.

Osmanlı mimarlığı Selçuklu ve Bizans mimarilerinden etkilenerek gelişim göstermiştir (Kuban, 2007). Plan kurgusu açısından Selçuklu cami mimarisinde kullanılan merkezi kubbe etrafında şekillenen kapalı sahnılardan sıyrılarak net mekan oluşturma düşüncesi Osmanlı'da uygulamaya geçmiştir. 15. Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Edirne Üç Şerefeli Camii Selçuklu mimarisinde kapalı sahnılar yerine açık sahnıların yerleştirildiği plan kurgusuyla özelleşmektedir. Aynı zamanda yapıda kullanılan altılı baldaken kurgusu yapının strüktürel açıdan gelişkin niteliğini gösterir. Selçuklu mimarisinde sıkça kullanılan çok mekanlı kurgu Osmanlı mimarisinde erken dönemde tercih edilmiştir; ancak 15. Yüzyılın sonlarında inşa edilen İstanbul Davut Paşa Camii ile merkeziyetçi mekanın önemsendiği fark edilmektedir. Eserde kütle plastığı ana kubbe etrafında şekillenmiştir.

Merkeziyetçi kurgu Sinan ile gelişim göstererek Selimiye ile en üst noktaya ulaşmıştır. Osmanlı mimarlığı Türk-İslam mimarisine özgünlük kattığı bir alan ise; Selçuklu mimarlığında genel manada kullanılan devşirme sütun başlıklarının yerini, Osmanlı döneminde Türk-İslam mimarisine göre yorumlanan sütun başlıklarının almasıdır. Bu bağlamda, İznik Yeşil Camii sütun başlıklarıyla ön plana çıkan erken dönem eserlerindedir.

Osmanlı'nın başlangıcından itibaren zengin Anadolu coğrafyasındaki Selçuklu mimarisine ek olarak; Bizans topraklarının fethiyle birlikte İstanbul ve çevresindeki Bizans yapılarından da etkilendiği bilinmektedir. Özellikle dini yapılarda tercih edilen ana kubbeli merkeziyetçi anlayış Bizans eserlerinde temel tasarım parametrelerini oluşturmaktadır. Çok birimli cami örnekleri olarak karşımıza çıkan Edirne Eski Camii ve Bursa Ulu Camii 9 kubbe biriminden oluşan erken dönem eserleridir. Sinan kendinden önce gelen hassa mimarlar gibi merkezi kubbeli Ayasofya'dan etkilenmiştir; strüktürel yapısını kendi mimari çözümleriyle geliştirerek daha az kesit alanına sahip ayaklarla tasarımlar yapmayı başarmıştır. Ayasofya Camii'ndeki gibi kalın payandaları Ayasofya'ya benzetilen Süleymaniye Camii'nde kullanmamıştır. Aynı zamanda Ayasofya'nın üst örtüsünde merkezi kubbenin adeta mıknaş görevi görür şeklindeki diğer kubbelerin yerleşimini etkilemesi Osmanlı cami mimarlığını etkilemiştir. Bizans eseri Küçük Ayasofya Camii'nde uygulanan sekizli baldaken kurgusu yüzyıllar sonra Selimiye Camii'nde uygulanmıştır. Ancak plan şeması bu noktada benzerlik gösterse de, Sinan zaman içinde geçirdiği mimarlık serüveniyle plan şemasını üst seviyelere taşıdığı açıktır. Bir başka kilise ve cami karşılaştırmasına bakılacak olursa; Şehzade Camii'ndeki merkezi kubbeyi taşıyan dört ayak Kalenderhane kilise-camiyi anımsatmaktadır. Bu örnekler genel mimari özellikler bakımından ikinci boyutta benzerlik gösterse de üçüncü boyutta farklılıklar görülmektedir. Bizans ve Osmanlı döneminde İstanbul'un başkent olması iki dönemin örneklerini bünyesinde barındırmayı sağlamış ve kent mimarisini zenginleştirmiştir.

2.1. Sinan'ın Selimiye Camii ve sonrası eserlerinin genel özellikleri

2.1. General characteristics of Sinan's Selimiye Mosque and later works

Sinan sürekli geliştirdiği tasarım anlayış düzenini Selimiye Camii'yle birlikte zirve noktaya taşımıştır. Sinan'ın Selimiye Camii tasarımı sonrasındaki tasarımlarını kapsayan son dönem eserleri bir çeşit kendine dönüş ve Selimiye'ye

nazaran daha mütevazî çizgiler içermektedir. Ancak Sinan hiçbir zaman aynılaşmaya düşmemiş her yapısına farklı dokunuşlar ve detaylar ekleyerek özgün düzen oluşturmaktan asla vazgeçmemiştir. Sinan 1571'den sonra ortaya koyduklarıyla oluşturduğu geleneğine yenilikler eklemeye devam etmekte olup, devinim halinde olmaya devam etmiştir (Cansever, 2005).

Ustalık eseri olarak adlandırılan Selimiye Camii; 31,5 metre çapındaki merkezî kubbesi, kütle plastığına yansıyan beden duvarının dört köşesine yerleşen 4 minare gibi özel detaylar içerir. 3 şerefeli minareler adeta kule gibi yükselerek ana kütleyle sarar. Dış silüet doğrudan doğruya iç yapıdan gelişmektedir (Aslanapa, 1988). İç mekanda sekizli baldaken sistemin güçlü duruşu yoğun şekilde hissedilmektedir. Kubbe sekizgeni çaprazlama sonucu oluşan 4 yarım kubbeyle desteklenmektedir. Bu sekiz ayakla taşınan ve bütünleşen destekleme sistemlerinin meydana getirdiği sekiz köşeli tamburun dört köşesindeki dört yarım kubbe; aynı zamanda sekiz köşeli kubbe kaidelerini oluşturur hem de sekiz köşeli kubbe kasnağını taşıyan kare planın ortaya çıkmasını sağlamıştır (Cansever, 2005). Dış mekanda, yapının yüksek boyutlardaki vaziyetini bu dört yarım kubbeyle kademelendirerek Edirne silüetine kazandırmıştır. Sinan; cami ana külesine yakın olarak oluşturduğu şadırvan avlusunda tıpkı iç ve dış mekanda olduğu gibi yoğun süsleme ve bezemeler kullanmıştır.

Sinan, Selimiye Camii ile doruğa ulaştırdığı Osmanlı cami mimarlığını son dönem eserlerinde mütevazilik içerisinde yeniden ele almıştır. Son dönem eserlerinin geneli tek kubbeli ve dörtlü, altılı veya sekizli taşıyıcı sistem kurgusundan oluşmaktadır. Tek kubbeli tasarım kurgusu farklı boyutlardaki yapılarda devam etmiştir ancak hiçbir son dönem eserinde Selimiye'deki ihtişama rastlanmamaktadır. Adeta Klasik dönem Osmanlı mimarlığı Selimiye ile bir doygunluğa ulaşmış son dönemle birlikte yerini daha az iddialı yapılara bırakmıştır. Ancak Sinan'ın izlerini her daim tüm dönem yapılarında görmek mümkündür. Erken, klasik ve son dönemlerde yapılan farklı uygulamalar mimarlık skalası oluşturarak tekrarlardan kaçınmayı sağlamaktadır. Sinan Selimiye Camii'ye kadar geçen süreçte yaptığı mimarlıkla zirveye ulaşmıştır. Son dönemde, Sinan ilerleyen yaşı nedeniyle uygulama süreçlerine yeterince dahil olamamıştır. Bu sebeple; yıllar boyu eğittiği öğrenci/kalfaları tasarım ve uygulama süreçlerine dahil olmuşlardır ve tasarım anlayışı ve ilkelerde bazı sapmalar meydana gelmiştir.

Selimiye sonrasında yapılan eserlerin son dönem olarak ayrılmasının bir nedeni de bu durumdur.

Selimiye tasarımı sonrasında başlayan ve 1586 yılına kadar süregelen son dönemde Sinan'ın halen mimarbaşılığını sürdürmesi ondan tamamen bağımsız tasarımlar yapılmadığının işaretidir. Sinan'ın mimarlık anlayışının devamı niteliğindeki yapılarda temel manada klasik dönemde gelinen seviyeye sadık kalındığı izlenmektedir. Bahsedilen sapmalar büyük değişikliklere neden olmazken Osmanlı mimarlığına zenginlik katmıştır. Selimiye sonrasındaki her eseri, kalfalarının dokunuşları dahi olsa, geçmişle beraber ilerleyerek var olmuşlardır. Bu dönemde yapılan Kadırga Sokullu Mehmet Paşa Camii'nde genel plan kurgusunda tıpkı Mesih Mehmet Paşa Camii ve Zal Mahmut Paşa Camii'nde olduğu gibi cami revakları ile medrese revakları kopartılarak avlu genişletilmiştir. Kadırga Sokullu Mehmet Paşa Camii'nde cami ve medrese revakları revak üstlerinde yer alan odalar ile bağlanmıştır. Mesih Mehmet Paşa Camii örneğinde ise cami avlusunun orta noktasında yer alan türbe ise Selimiye öncesinde rastlanan bir uygulama olmamasından ötürü Sinan'ın kalfaları Mimar Davut Ağa'ya atfedilebilir (Erdoğan, 1955). Azapkapı Sokullu Camii örneğinde ise Sinan'ın yapılarındaki yapının orta ekseninden sağlanan giriş mantığı değişim göstererek iki girişe sahip bir cephe düzeni oluşturulmuştur. Bu durumun oluşmasında Sinan'ın kalfalarının payı üzerinde tartışmalar mevcuttur. Ancak tasarım kurgusunda temel bir parametre teşkil eden giriş mekanının Sinan'dan bağımsız olarak karar verilemeyeceği düşüncesi üzerine durulmaktadır. Sinan'ın bu kararı Şehzade Camii'nde de kullandığı cami kullanıcılarını yönlendiren yan kapılar çözümünün bir başka uygulamasıdır (Cansever, 2005). Klasik döneme ait Süleymaniye Camii son dönem eseri Kılıç Ali Paşa Camii'nin plan ve strüktürün genel kurgusunun benzerlik göstermesi Sinan mimarlığının genel manada devam ettirildiğinin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönem eseri olup olmadığı konusu tartışmalı olan Piyale Paşa Camii örneğinde ise tek kubbeli merkezî yapıdan ayrılarak Bursa Ulu Camii gibi çok kubbeli bir tasarım olarak dikkat çekmektedir, ancak yapıdaki Sinan izlerinden ötürü son dönem eseri olarak kabul eden tarihçiler mevcuttur (Cansever, 2005). Tüm bu örnekler ışığında; Sinan mimarlığından ayrı düşünülemez son dönem yapılarını anlamak, Sinan mimarlığını bütünsel manada anlamak açısından önemlidir.

2.2. Sinan'ın altılı ve sekizli baldaken kurgusu

2.2. Sinan's six and eight baldachin setup

Sinan, Osmanlı klasik dönem mimarlığında çokça kullandığı kubbenin yükünü taşıyan baldaken kurgusu; Hristiyan mimarisinde görülen Sinan öncesi, Sinan dönemi ve Sinan sonrasında kullanılan vazgeçilmez ve potansiyeli yüksek bir sistemdir. Bu sistemin temelindeki ana fikir özellikle dini yapılarda olmak üzere diğer yapılarıdaki merkezîyetçi mekan oluşturma güdüsüdür. İstanbul tarihi yarımada Bizans kilise örneklerinde görülen tek kubbeli merkezîyetçi yaklaşım Anadolu Türk-İslam mimarisinde Sinan ile birlikte gelişme göstermiştir. İstanbul'da halen var olan Ayasofya Camii, Fethiye kilise-cami, Kalenderhane kilise-cami ve Zeyrek Camii dörtlü baldaken kurguyla kurgulanan naos mekanı tek kubbeyle örtülen Bizans dönemi İstanbul kilise örnekleridir. Öte yandan Sinan'ın çağdaşı Michalengelo'nun St. Peters Bazilikası ve St. Peters Kilisesi dörtlü baldaken kurguya sahiptir. Baldaken sistemin ana strüktürel elemanları ayaklar Michelangelo'nun yapılarında dantel gibi işlenen eğrisel formlara sahipken Sinan'ın yapılarındaki baldaken ayakları daha keskin çizgilere sahiptir denilebilir. Ancak işlenmişliği yansıtan dantelsi nitelik Sinan'ın da tercihi olmuştur. Örneğin Selimiye Camii'nin strüktüründeki kubbeğe geçiş elemanlarında izlenmektedir. Diğer cami yapılarında da Sinan'ın karkas çözümlerini estetikle birleştirdiği izlenmektedir. Özetle; Sinan ve çağdaşı Michalengelo ana malzeme olan taşı dönem mimarilerine özgü biçimde işlemek gayesini gütmüşlerdir.

Baldaken kurgusunda taşıyıcı ayaklara denk gelen payandaların oluşturduğu strüktürel sistemde beden duvarlarının taşıyıcılığı azalırken altılı ve sekizli baldaken kurgusuyla birlikte kemer açıklıkları azaltılarak daha büyük kubbe açıklıkları geçmek mümkün olmuştur. Baldaken sistemde, taşıyıcı ayaklar yapıyı taşıma görevinin büyük bir kısmını üstlendiği için duvarların yükü hafiflemiştir. Bu durum cephe düzeninde yeni

uygulamalar (cephe bölümlenmeleri, pencere boşluklarında özgürlük gibi) anlamına gelmekte olup; silüete yeni yüzler kazandırmıştır (Ersoy, 1989).

Altıgen şemanın ileri düzey hali olan sekizgen şema Sinan'la Osmanlı devrinde yeniden karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Bizans dönemi İstanbul yapısı Küçük Ayasofya Camii'nde sekizli baldaken kurgu izlenmektedir. Selimiye'de de kullanılan sekizli baldaken sistemi son dönem eserlerinde de sürdürülmüştür. Sinan bu sistemle iç mekanda birbirine daha yakın açılarla birleşen kubbe taşıyıcı kemerlerini kubbe merkezi orta nokta olacak biçimde döndürmüştür. Sistem bu etkisiyle iç mekana yeni bir dokunuş kazandırırken estetik açıdan altıgen şemadan daha etkili olmayı başarmıştır.

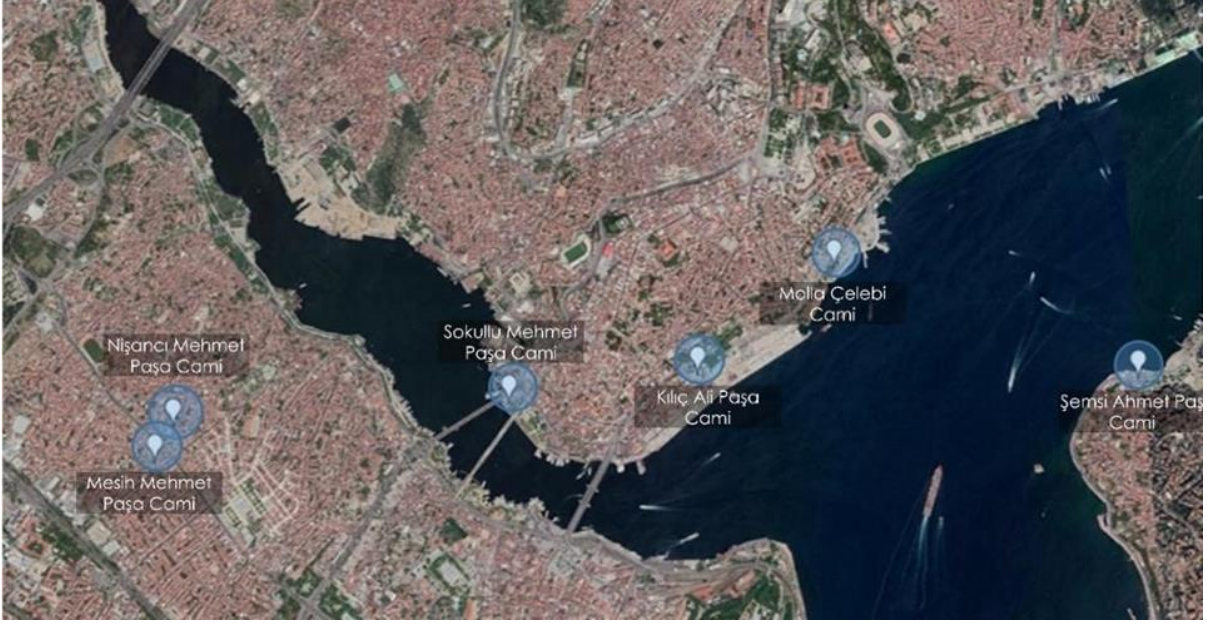
3. Sinan'ın özel konumlara sahip bazı son dönem yapılarının konum ve mimari özellikleri

3. Location and architectural features of some of Sinan's late period buildings with special locations

3.1. Yapıların konumu

3.1. Location of structures

Sinan hem Osmanlı klasik dönem mimarlığına birçok yenilik getirirken son dönem eserlerinde Selimiye'ye nazaran daha minimal çalışmalar yapmıştır. Çalışmada örnek alınan yapılar Şekil 1'de görüldüğü üzere Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii, Şemsi Ahmet Paşa Camii, Kılıç Ali Paşa Camii ve Molla Çelebi Camii kıyı şeridinde yer almakta olup adeta Sinan'a hediye edilen eserlerdir (Cansever, 2005). Sinan bu yapılarına dokunuşlarında, silüette en ön safta bulunmaları bilinciyle yenilikler uygulamıştır. Araştırma kapsamındaki Mesih Mehmet Paşa Camii ve Nişancı Mehmet Paşa Camii eserleri konum itibarıyla, kentün Osmanlı'yla birlikte kamusal manada yükselen bölgesi "müze-kent" olarak adlandırılabilir tarihî yarımada bulunur. Buldukları alan itibarıyla eğimli topoğrafya ve boğaza yönelim gibi etmenler tasarımlarında etkili olmuştur.

Şekil 1. Yapıların konumları
Figure 1. Locations of structures

3.2. Yapıların mimari özellikleri

3.2. Architectural features of buildings

3.2.1. Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi

3.2.1. Şemsi Ahmet Pasha Complex

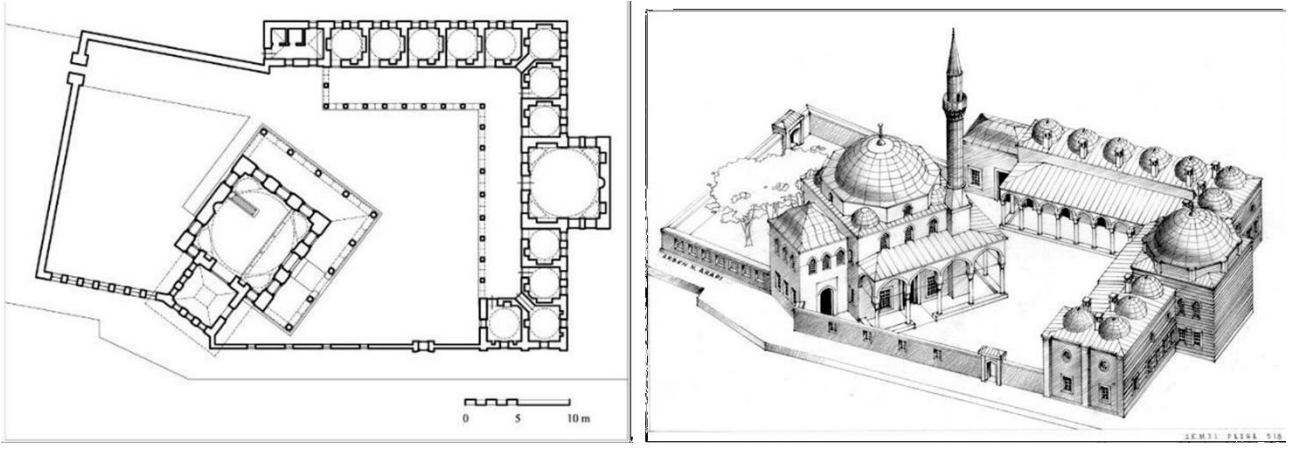
Sinan'ın 1580'de inşa ettiği Üsküdar sahiline bitişik konumlanmış, cami kütesine birleşik türbe, hazire ve medreseden oluşan bir külliye'dir (Cansever, 2005). Yapı; Mimar Bekir'in subaşılığı sırasında yapılan bir yapıdır (Menekşe, 2010).

Şekil 2'de yer alan plan ve üç boyutlu perspektif çiziminde de açılımların farklılaşması dikkat çekmektedir. Medresenin camiye eklenmesiyle yapı diğer dönem yapılarından farklılaşır. Doğan Kuban yapı hakkında: "... Oysa Sinan ve Osmanlı mimarları, mekan tasarımının en çok geliştiği dönemlerde bile, küçük bir camide, kompleks bir mekan şeması düşünmemişlerdir. Sinan Şemsi Paşaya küçük bir cami yaptığı zaman oraya bütün mimarların 14. yüzyıldan bu yana kullandıkları kare planlı tromplu bir kubbeli bir yapı yapmıştır. Cami yapımında, biçimsel simgeselliğin, en azından planlarda izleyebileceğimiz bir simgeselliğin var olmadığını gösteren bu tür sayısız örnek vardır." (Kuban, 1988) diyerek yapının kurgusunun sadeliğini ön plana çıkarmıştır.

Yapı Sinan'ın cami yapılarına nazaran 8*8 metre harim ölçüsüyle küçük bir cemaate hitap

etmektedir. Camide, merkezîyetçiliği simgeleyen harim kubbesi sekizgen kasağa oturtulmuştur ve çevresini dört yarım kubbe sarar, başka bir deyişle kare planlı cami tromplu kubbe ile örtülüdür. Taşıyıcı ayaklar duvarlara gizlenerek kare planlı harim mekanının hissiyatı güçlendirilmiştir (Aslanapa, 1988). Medrese ile harim günümüzde parmaklıklar vasıtasıyla ayrıştırılmışsa da eskiden iki birimi birbirinden ayıran parmaklığın henesi şekillerle süslenmiş olduğu İstanbul abideleri adlı kitapta belirtilmektedir (Meral, 2020). Yani bu ayırım zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Dış mekanda medrese daha düşük kotta yapıya bağlanmaktadır (Şekil 3). 1938 yılında harap durumdaki cami, 1958'de ise medrese onarılmıştır (Aslanapa, 1988).

Giriş revağı caminin güney ve batı yönlerini sarmakta, kubbelerden oluşturulmamış olup eğimli bir çatıya sahiptir. Bu revak oluşumu Sinan camilerinden yalnızca bu örnekte kullanılmıştır. Öte yandan, bu şekilde 'L' formundaki bir başka cami revağı örneği olmasa da üç kollu revağın 'U' formunun bir çeşidi olduğu ve Sinan'ın 1580 öncesine tarihlenen bu tür örneklerden esinlenmiş olabileceğini düşünmek mümkündür (Kuran, 1988). Külliye'de bulunan medrese birimlerinin revağı da yine 'L' şeklinde birimleri sarmaktadır ancak plan düzleminde daha büyük bir formla karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 2. Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi plan ve üç boyutlu görünüm (Necipoğlu, 2005)

Figure 2. The plan and three-dimensional view of the Şemsi Ahmet Pasha Complex (Necipoğlu, 2005)

Şekil 3. Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi Google uydu görüntüsü ve silüet fotoğrafı (Necipoğlu, 2005)

Figure 3. Şemsi Ahmet Pasha Complex Google satellite image and silhouette photo (Necipoğlu, 2005)

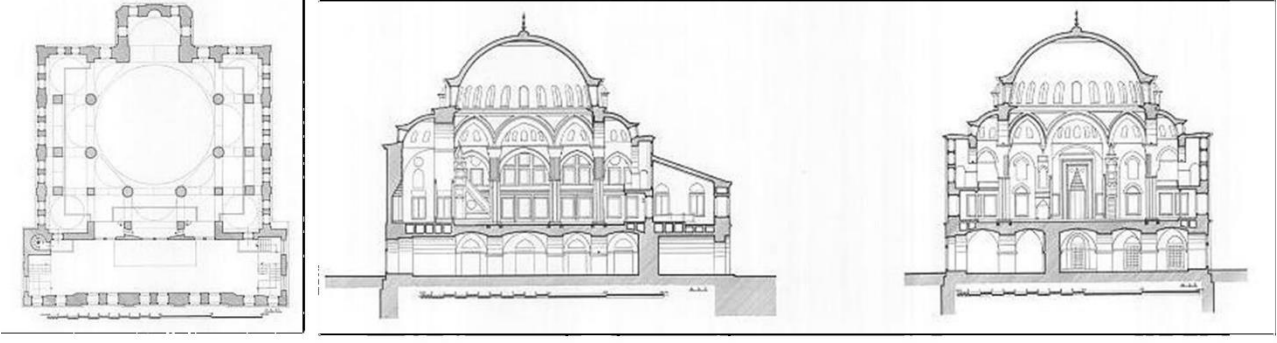
3.2.2. Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii

3.2.2. Azapkapı Sokullu Mehmet Pasha Mosque

1577 tarihli yapıya Selimiye Camii'nin küçük çaplı bir uygulaması denebilir (Aslanapa, 1988). Harim mekanında kare orta mekânı üç taraftan mahfiller sarmakta olup; kubbe sekizli baldaken sistemle taşınmaktadır. Giriş duvarının baldaken ayakları Şekil 4'te görüldüğü üzere plan ve cephelerde serbest bırakılmıştır. Cami iç mekân kurgusunda Selimiye Camii'yi anımsatırken (Menekşe, 2010), Selimiye'den ayrılan yanı; Selimiye'nin kubbesinin 4 köşe trombu ile desteklenirken, sekizgen kubbe kaidesi iki adet yan cephelerde ve girişteki yarım kubbelerle desteklenmiştir (Cansever, 2005). Mihrap nişi yapının cephesinden taşmaktadır ve yarım kubbeyle örtülmektedir (Şekil 5). Kubbenin zemine izdüşümü kare şeklindeki alanın iki yanındaki sofalarla harim mekanına özgünlük katmakta olup, aynı zamanda kible yönünde bir yataylaşma hakimdir. Kısacası; üst örtüde simetriklik hakimdir. Yapının minaresi ana kütlede bağımsız konuşlandırılmıştır.

Yapının planına bakıldığında; sekizli baldaken kurgunun kible duvarına birleşmesi kubbenin örttüğü kısmı saran sağ, sol ve arka sahnlarla özgün bir kurgu oluşturmakta olup, Zal Mahmut Paşa'nın bir türevi olarak değerlendirilebilir (Kuran, 1988).

Doğan Kuban yapının iç ve dış mekânı hakkında: "Sinan'ın yapısında organik olarak bütünleşmiş bir mekânın saf vizyonunu buluyoruz. Selimiye'nin sekizgen baldakenli şeması olağanüstü bir mekansal açılım sergilerken, sekizgenden hareket eden Rönesans kiliseleri, örneğin Milano'da Santa Maria della Passione, Legnano da San Magno gibi yapılar kubbelerin duvarlara oturan basit sekizgen prizma nitelikli mekânlarla karşımıza çıkarlar. Boyut açısından onlara daha yakın olan Azapkapı Sokullu Camii, mekân örgütlenmesi açısından Sinan'ın basit geometrileşme'nin sınırlarını, Rönesans mimarına göre nasıl kırdığını çok iyi anlatır." demektedir (Kuban, 1988).

Şekil 4. Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii plan ve kesitleri (Necipoğlu, 2005)
Figure 4. Azapkapı Sokullu Mehmet Pasha Mosque plan and sections (Necipoğlu, 2005)

Şekil 5. Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii Google uydu görüntüsü ve silüet fotoğrafı (Google Maps, 2021a)
Figure 5. Azapkapı Sokullu Mehmet Pasha Mosque Google satellite image and silhouette photo (Google Maps, 2021a)

3.2.3. Fındıklı Molla Çelebi Camii

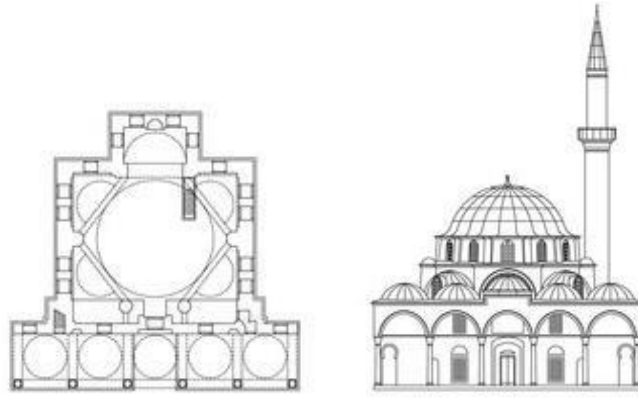
3.2.3. Fındıklı Molla Çelebi Mosque

Altıgen baldaken sistemle kurgulanan yapıda; giriş duvarı dışındaki dört taşıyıcı ayak duvarlardan kubbeye doğru yönelmekteyken, giriş duvarı baldaken ayakları duvardan kopartılmıştır (Ersoy, 1989). Başka bir deyişle; Mimar Sinan yalnızca giriş duvarındaki iki baldaken ayağını serbest kurgularken diğer ayaklar beden duvarlarından naifçe çıkmaktadır. Serbest bırakılan ayaklar sekizgen kesitli olup diğer ayaklar yarım sekizgen formundadır, bu ayaklar birbirine tromplarla ve mukamaslı çeyrek kubbe (eksedra) ile bağlanarak bütünsellik kurulmuştur (Bilgili, 2015). Baldaken kenarlarından giriş cephesi dışındaki 5 yöndeki yarım kubbelerle desteklenmektedir (Şekil 6). Kible yönündeki mihrap nişinin üzerindeki yarım kubbeye Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii'ndeki oluşum gibi; dışa doğru çıkma yapmaktadır. Plan düzlemindeki mihrap duvarları harim mekanını üç parçaya bölmektedir (Orbeyi, 2016). Öte yandan Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa

Camii'ndeki yan sahnılar dar oluşturulmuş, kareye yakın bir harim mekanı tasarlanmıştır (Erarslan, 2018).

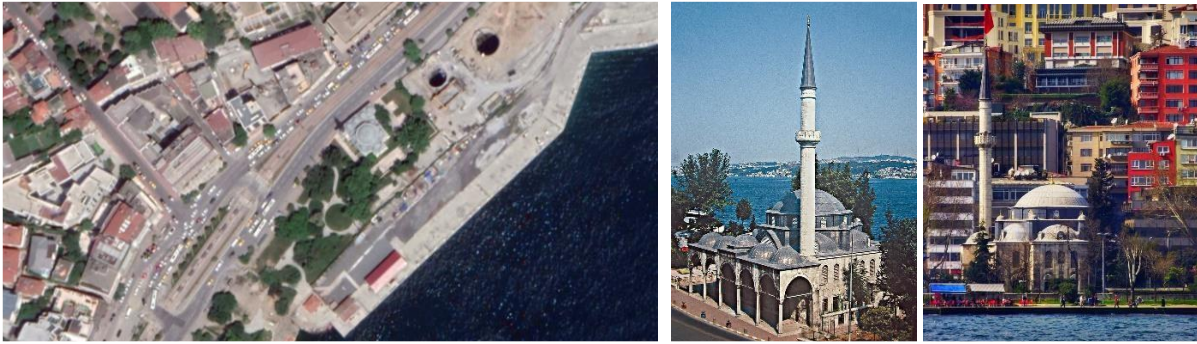
Yapının kitabesi bulunmaması nedeniyle yapım tarihi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Sinan'ın erken dönem veya geç dönem eserlerinden olma ihtimali üzerine yorumlamalar yapılmaktadır. Jale N. Erzen Sinan'ın camilerini mimarlık tarihi açısından incelediği "Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri" adlı kitabında günümüzde yıkılan yapının hamam bölümünde 1561 yılının geçmesinden dolayı yapıyı bu yıla tarihlenirken (Erzen, 1981); Afife ve Selçuk Batur Sinan'ın yapılarını listelediği akademik çalışmalarında yapının 1589 yılına tarihlenmişlerdir (Batur, 1967). Yapı; geç dönem tarihli olması ihtimali üzerinden ilerlenerek çalışma kapsamına alınmıştır. Sahil şeridinde bulunan yapıya giriş beş kubbeli revaktan sağlanmaktadır (Şekil 7). Yapının avlusu geçmiş dönemlerde yapılan yol çalışması nedeniyle yitirilmiştir (Erarslan, 2018).

Şekil 6. Fındıklı Molla Çelebi Camii çizimleri ve eski dönem fotoğrafı (Archnet arşivi, 2020)

Figure 6. Fındıklı Molla Çelebi Mosque drawings and old period photograph (Archnet archive, 2020)

Şekil 7. Fındıklı Molla Çelebi Camii Google uydu görüntüsü ve silüet fotoğrafları (Bowen, 1944a, Kişisel Arşiv, 2020)

Figure 7. Fındıklı Molla Çelebi Mosque Google satellite image and silhouette photos (Bowen, 1944a, Personal Archive, 2020)

3.2.4. Kılıç Ali Paşa Külliyesi

3.2.4. Kılıç Ali Pasha Complex

1580 yılında Sinan; hamam, sebil, türbe, medrese ve camiden oluşan Şekil 8'de görülen plan kurgusuyla külliye tamamlamıştır (Aslanapa, 1988). Cami mekanında kubbeyi dört ayakla ve merkezi kubbeyi iki yarım kubbeyle desteklemesi Ayasofya mimarisini anımsatmaktadır (Cansever, 2005). Ayasofya'ya olan benzerlik Şekil 8'de yer alan plan ve cephe çizimlerinde de hissedilmektedir. Sinan'ın Ayasofya örneği üzerinden devam ederek Ayasofya ile yaklaşık olarak aynı kurguyla düzenlenmiş ikinci denemesi olan bu örneğinde Ayasofya, hem üst örtü düzeni ve iç mekan algısı bakımından, hem de genelde Osmanlı camilerinde bulunmayan bazı mekanların eklenmesiyle ve yapısal sorunların giderilmesiyle yeniden yorumlanmıştır (Tuluk, 2007; Bilgiç, t.y.). Bu örneğin tasarımında Sinan; adeta Ayasofya'nın düzenini kendi süzgecinden geçirerek ona yeni perspektifler ekleyerek ilerlemiştir. Cami klasik

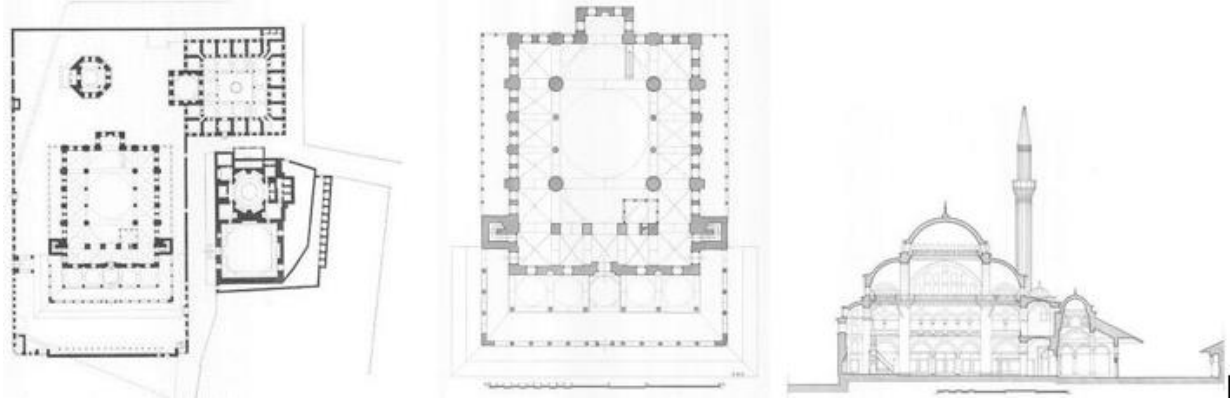
dönemde bazilikal cami planının yeniden oluşturulmasıyla öne çıkar (Kuran, 1988).

Bilindiği üzere Süleymaniye Camii Ayasofya Camii'ye benzetilen klasik dönem eseridir ancak Süleymaniye sonrası Kılıç Ali Paşa Camii'nde Sinan Süleymaniye'deki gibi sadece iki yarım kubbeyle desteklenen orta kubbeli örtü kullanmamıştır. Yapıda bahsedilen yarım kubbelerin köşeleri küçük kubbelerle desteklenir. Ek olarak; ana kubbenin bastığı büyük kemerleri taşıyan payandaları ve kuzey güney ekseninde uzayan çok sütunlu iç mekân kurgusunu da kapsar. Kılıç Ali Paşa Camii'nin güneyde ve kuzeyde yarım kubbelerle beslenen merkezi kubbeli orta sahını iki yanda ve arkada derin sahnılarla kuşatılmıştır (Kuran, 1988). Ayasofya gibi orta nefi geniş tutarak ve iki yarım+bir merkezi kubbeyle taşıması parçalı mekan düzenine ait özelliklerindedir (Kuban, 1988).

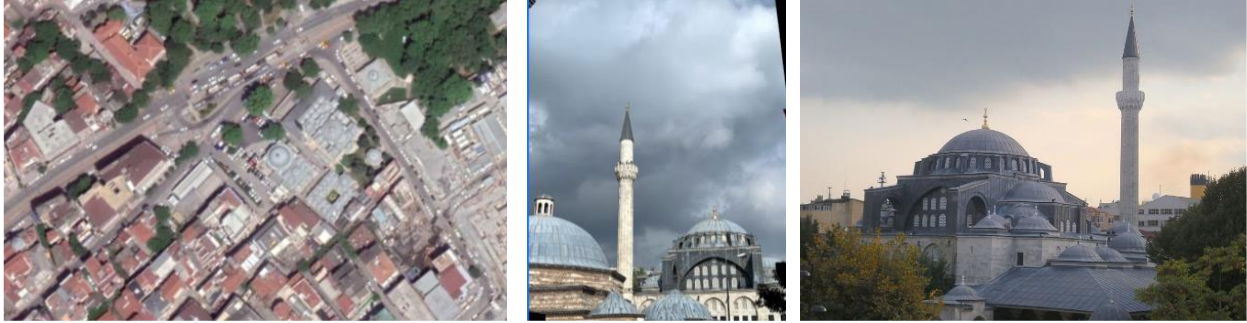
Dış mekanda Ayasofya'yı anımsatan dış kütleyle eklenen payandalar, Sinan'ın çoğu son dönem

yapısında görülen kubbe yanında konumlandırılan ağırlık kuleleri ve kubbe kasnağı gibi öğeler; strüktürel manada yapı yükünün zemine aktarılmasında kullanılmıştır. Sinan bu öğeleri farklı bakış açıları ve uygulamalar kullanarak yorumlamıştır (Tuluk, 1999; Bilgiç, t.y.). Kılıç Ali Paşa Camii'nin mihrap nişi, Ayasofya'yı anımsatmakla birlikte, kibleye doğru çıkma yapmıştır ve yarım kubbeyle örtülmektedir. Şekil 9'da yer alan cephe fotoğraflarında yapının doğu ve batı beden duvarlarına eklenen minareler plan ve cephe düzenindeki diğer hareketlerdir.

Ayasofya'ya benzeyen iki yapıdan Süleymaniye Camii sonrası Kılıç Ali Paşa Camii'nde Ayasofya planına dönüş ve aynı zamanda bir bitiş noktasıdır (Ögel, 1998). Ayasofya'daki kubbe düzenini Süleymaniye sonrasında bu camide kullanıyor oluşu Sinan'ın yorumlama kabiliyetini gösteren ve genel mimari yaklaşımına ışık tutan bir durumdur (Cansever, 2005). Şekil 9'da yer alan uydu görüntüsünde caminin önünde Sinan sonrası yapılaşmalar görülmektedir ancak Kılıç Ali Paşa Camii bu bölgede dikkat çekmeye devam etmektedir.

Şekil 8. Kılıç Ali Paşa Külliyesi ve cami çizimleri (Ülgen, 1989)
Figure 8. Kılıç Ali Pasha Complex and mosque drawings (Ülgen, 1989)

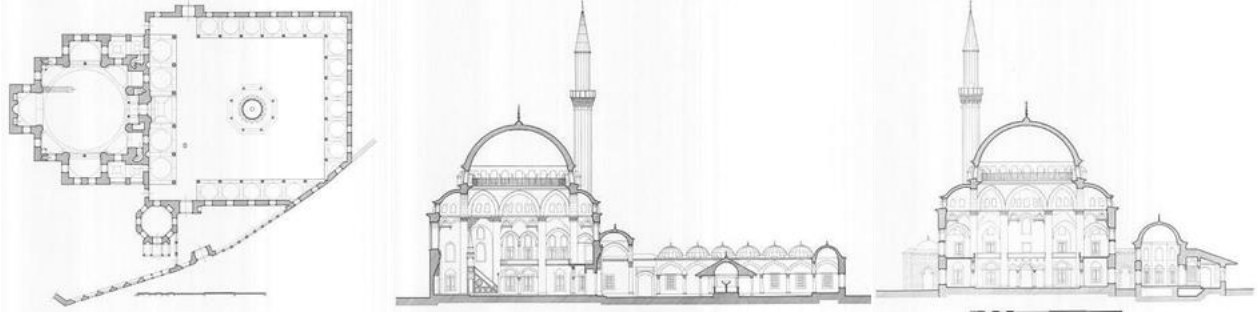
Şekil 9. Kılıç Ali Paşa Camii Google uydu görüntüsü ve silüet fotoğrafları (Google Maps, 2021b)
Figure 9. Kılıç Ali Pasha Mosque Google satellite image and silhouette photos (Google Maps, 2021b)

3.2.5. Nişancı Mehmet Paşa Camii 3.2.5. Nişancı Mehmet Pasha Mosque

1588 yılında yapımı tamamlanan Nişancı Mehmet Paşa Camii, sekizgen baldaken sistemle kurgulanmıştır. Kubbenin izdüşümünde oluşan kare bir mekan üzerine sekiz payenin oluşturduğu sekizgen kaide üzerine oturan merkezi bir kubbeyle örtülmüştür (Ersoy, 1988). Şekil 10'da yer alan plan ve kesit çizimlerinde baldaken sistemin vurgusu dikkat çeken unsurlardandır. Şemsi Ahmet Paşa Camii gibi kare mekan olarak tasarlanan yapıda sekizgen sistemin taşınması için 8 yarım kubbe kullanılmış olup, bu kubbeler dış mekanda

taşma yaparak okunmaktadır. Sinan'ın bu kurgusu Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii ile benzeşmektedir. Ancak kible yönü dışındaki diğer yönlerdeki çıkmalar cepheye hareket kazandırmıştır. Giriş 5 kubbeli revaktan sağlanmakta olup avlunun etrafını revaklar çevrelemektedir (Şekil 11). Avlunun merkezinde sekizgen örtülü şadırvan bulunmaktadır.

Sinan bu yapısının oluşumunda kalfaları Mimar Davut Ağa ve Mimar Mehmet Ağa görevlendirilmiştir; ancak Sinan'ın mimari dili yoğun bir şekilde hissedilmektedir (Aslanapa, 1988).

Şekil 10. Nişancı Mehmet Paşa Camii plan ve kesitleri (Ülgen, 1989)
Figure 10. Plans and sections of Nişancı Mehmet Paşa Mosque (Ülgen, 1989)

Şekil 11. Nişancı Mehmet Paşa Camii Google uydu görüntüsü ve cephe fotoğrafı (Bowen, 1944b)
Figure 11. Nişancı Mehmet Paşa Mosque Google satellite image and facade photo (Bowen, 1944b)

3.2.6- Mesih Mehmet Paşa Camii

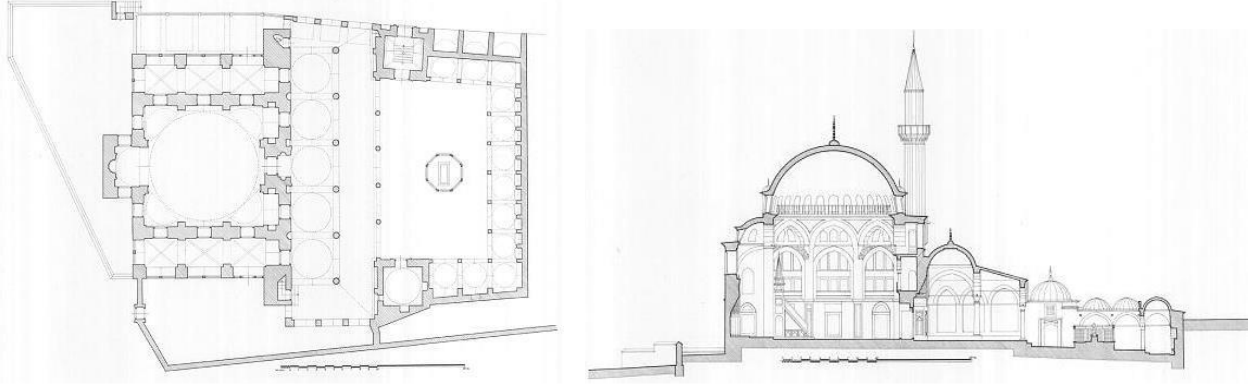
3.2.6- Mesih Mehmet Pasha Mosque

1586 yılında yapımı tamamlanan camide, sekizli baldaken sistem kullanılmış olup taşıyıcı ayakların yapı duvarlarıyla birleşik vaziyettedir ve Şekil 12'de plan kurgusu mevcuttur (Ersoy, 1989). Sekizgen kaideye oturtulmuş kubbe 5 yarım kubbeye desteklenmiştir. Sekizli baldaken kurgunun 8 taşıyıcı ayağı serbest bırakılmamış, yarıdan fazlası beden duvarına gömülü olarak oluşturulmuştur. Bu taşıyıcı ayaklar üst kat planında kısmen açığa çıkarak adeta sergilenmektedir. Orta kubbenin dört köşesinde dört eksestra yer almaktadır (Şengün, 2015). Harim mekanında kubbe kare bir mekan tanımlamakta olsa da ana mekan dikdörtgen biçimindedir. Doğu-batı ekseninde iki adet yan sahnin bulunması dikdörtgen formun nedenidir (Aslanapa, 1988). Bu sahninler aynı zamanda 1. Kat planında galeri olarak kullanılmaktadır.

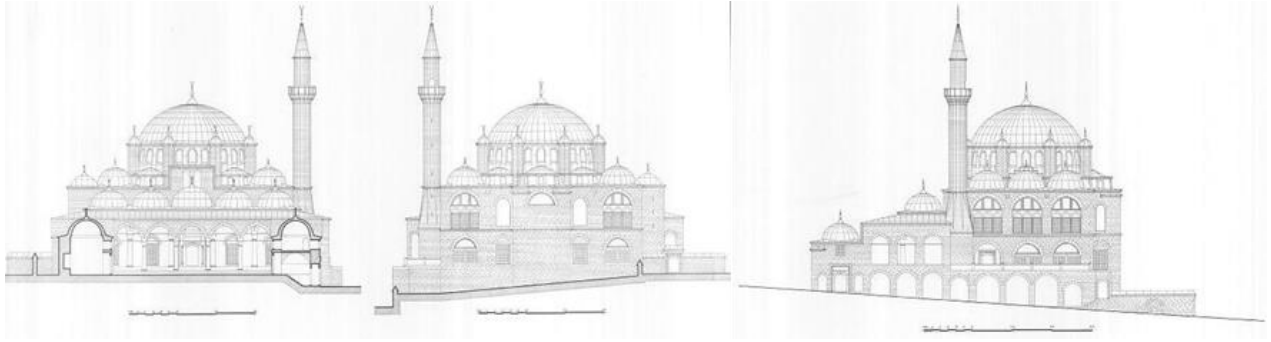
Yapının inşasında Mimar Davut Ağa görevlendirildiği bilinmektedir. Yapıda hem Sinan'ın hem de Mimar Davut Ağa'nın ortak çalışması olarak bakmak mümkündür; çünkü ikisinden de izler barındırır (Şengün, 2015). Camiye giriş beş kubbeli son cemaat mahalinden

sağlanır. Mahalin önüne konuşlandırılan ahşap çatılı revak da yine önemli farklılıklardandır (Kuran, 1988). Şekil 13'te yer alan cephe çizimlerinde revaklar dikkat çekmektedir. Cami avlusunda medrese birimleri ve avlunun ortasında şadırvan yerine sekizgen türbenin bulunması açısından yapı özelleşir (Aslanapa, 1988). Sinan'ın diğer eserlerinden görülmeyen bu oluşumun, Mimar Davut Ağa'nın inisiyatifinde geliştiği öne sürülmektedir (Kuran, 1988). Üç yanında medrese birimleri bulunmaması; Sinan'ın diğer külliye yapılarında olmayan bir özelliktir (Kuran, 1988). Aynı zamanda sokağın doğrultusuna göre biçimlenen Şekil 14'te izlenen batı cephesindeki üç birim günümüzde satış birimi olarak kullanılmaktadır (Aslanapa, 1988). Günümüzde bu dükkanlar işlevini sürdürmektedir. Ek olarak; avlunun yan tarafında bulunan şadırvanlar ve özgün çözümleri olan bir külliye hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Avluya giriş; batı ve güney yönlerinde açılan birer basık kemerle sağlanır (Menekşe, 2010). Batı cephesinin üzeri çapraz tonozla örtülmüş olup bu kısmın üzerine kayyum odası yerleştirilmiştir (Şengün, 2015).

1894 depreminde hasar gören cami (Şengün, 2015); 1936 ve 1955 yıllarında onarılmıştır (Menekşe, 2010).

Şekil 12. Mesih Mehmet Paşa Camii plan ve kesiti (Ülgen, 1989)
Figure 12. Plan and section of the Messiah Mehmet Pasha Mosque (Ülgen, 1989)

Şekil 13. Mesih Mehmet Paşa Camii cephe çizimleri (Ülgen, 1989)
Figure 13. The facade drawings of the Messiah Mehmet Pasha Mosque (Ülgen, 1989)

Şekil 14. Mesih Mehmet Paşa Camii uydu görüntüsü ve cephe fotoğrafı (Bowen, 1944c)
Figure 14. Satellite view and facade photograph of the Messiah Mehmet Pasha Mosque (Bowen, 1944c)

4. Bulgular ve karşılıklı değerlendirme

4. Findings and mutual evaluation

İstanbul'da deniz kıyısına kamusal mekan oluşturan cami ve külliye yapıları yapma tutumu Sinan'la beraber başlamıştır demek mümkündür. Sinan ile başlayan gelenek Mimar Davut Ağa'ya ait Eminönü Yeni Camii'nde de süregelmiştir.

Nitekim ilerleyen yüzyıllarda inşa edilen Ortaköy Cami; denizle iç içe geçmiş bir yalı görünümündedir. Araştırılan yapılardan sahil sınırına en yakın konumdaki Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi, hem kible istikametini hem de sahil çizgisini tutan tasarım kurgusuyla Üsküdar'ın Kız kulesine yönelen burnunu tamamlamaktadır (Ögel, 1988). Yapı o kadar uçta kalmaktadır ki önünden geçen

sahil boyunca uzanan kentsel aks incelerek devam eder. Külliye yapımında tüm bu çevresel verileri önemseyen ve değerlendiren Sinan normalde uyguladığı kurguyu yeniden ele almıştır. Camiye bitişik konumdaki türbe caminin açısını devam ettirirken, medrese birimlerinin oluşturduğu L form camiden farklılaşarak boğaza dik konumlanmıştır. Böylece cami ve medresenin ilişkisi plan düzleminde alışlagelmişin dışında bir görünüme bürünmüştür. Bütün bu külliye birimlerinin yerleşimi sonucu boğaza doğru açılan bir avlu meydana getirilmiştir (Meral, 2020). Bu durumu Aptullah Kuran şöyle nitelemektedir: “Avlu ile deniz arasındaki görsel ilişki doğrudan değil fakat duvara açılan pencereler yoluyla sağlanır. Böylece avluyu kuşatan deniz duvarı her karesinden Boğaz manzaralarının seyredildiği bir resim galerisine dönüşür.” (Kuran, 1988). Şemsi Paşa Külliyesi’ni Boğaziçi su sathına yönlendirerek, mütevazi ama aynı zamanda yüce mimarisıyla zenginleştirerek bir estetik oluşturmaktadır. Tıpkı Selimiye Camii’nde olduğu gibi medrese biriminden çıkışta Selimiye’nin etkileyici mimarisıyla baş başa bırakan Sinan; Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi’nde de benzer bir kurgu oluşturmuştur ancak bu külliyedeki dinamik kurgu daha da hissedilirdir. Öyle ki, Sinan, iki kollu medreseden çıkanların camiye yönelmelerini sağlamak, camiye bu iki kolun çevrelediği alanın ortasında yüceltmek istemiş, onun bu arzusu planın oluşumunu belirlemiştir. Sinan sahilde külliye için ayrılmış kıymetli olmakla birlikte alan metrekaresi bakımından kısıtlı olan tasarım alanında külliye birimleri arasındaki koordinasyonda oluşturduğu dinamizmle ferah mekanlar oluşturmuştur. Aynı zamanda birimler arası oluşturduğu açı farklılıkları külliyeinin yine dinamizmi hissettiren niteliklerindedir. Özetle, cami küllisinin medreseye nazaran dönerek Boğaz’a doğru yöneliyormuş gibi bir ifade taşıması, Sinan’ın bu eserinde hareket probleminde nasıl yaklaştığını gösteren dikkat çekici özelliklerindedir (Cansever, 2005). Ek olarak malzeme seçiminde camiye küfeki taşından oluştururken medrese birimlerini taş+tuğla malzemeyle ören Sinan medresenin boğaza bakan kısmında küfeki taşı kullanarak silüete daha anlamlı ve özenli bir görünüm katmayı yeğlemiştir (Meral, 2020).

İstanbul boğaz silüetinin Haliç kıyısının silüetinin ön katmanında bulunan Azapkapı Sokullu Camii ise Sinan’ın tıpkı Şemsi Paşa Külliyesi’nde olduğu gibi naif ancak etkili bir düzenle oluşturduğu bir eser olarak karşımıza çıkar. Cansever yapının konumunu şu şekilde değerlendirmiştir: “Azapkapı’nın yeri tersaneye özel bir önem kazandırmak Galata’ya yerleşen yeni Müslüman

nüfusun cami ihtiyacını karşılamak daha da önemlisi Haliç’in güney kısmını tezyin eden abideler dizisine karşı kıyıda küçük de olsa bir odak noktasıyla cevap vererek dengeyi sağlamak amacıyla seçilmiştir” (Cansever, 2005). Yapının avlusunun denize yakın olduğu tahmin edilmekle birlikte Sinan’ın diğer camilerinde pek görülmeyen kapalı son cemaat mahaline ulaşılır; bu mekanda Rüstem Paşa Camii’nde bulunduğu gibi iki adet merdivenle ana mekana çıkılır. Sinan’ın kalfaları caminin inşasında yer almış olup, yine özgün bir özellik olarak camiye iki adet giriş kapısı yerleştirilmiştir. Bu da yine merkezîyetçilikten sıyrılarak yataylaşmanın vurgusu olarak değerlendirilebilir. İki kapı sayesinde kullanıcının odağı merkezi kubbenin ve yan sahnalara ait strüktürel elemanların köşelerdeki hareketli gruplaşmalarına odaklanır (Cansever, 2005). Özetle; bu cephe oluşumunun yapının sahile yüz vermesi nedeniyle, yataylaşma ön plana çıkarılarak Haliç silüetinde ön safta bulunmasından dolayı naif bir karakter yüklendiği yorumu yapılabilir. Haliç cephesine yüz veren cephesi batı cephesi olup bu cephede güney ve doğu cephelerinde olduğu gibi iki sıralı pencere düzeni ve kemerli pencerelerdeki ayna dizisi bulunur. Cephe girişi (kuzey) cephesine doğru bir kırılma yaparak cephede hareket kazandırılmanın yanı sıra silüete katılan anlam zenginleştirilmiştir. Kubbe eteklerindeki kemerli pencereler kemer aynalarıyla süslenmiş ve yarım kubbelere sık yerleştirilmiş adeta dalgalı bir his oluşturulmuş olup; bu oluşumu bütün cephelerde görmek mümkündür. Caminin bulunduğu tasarım alanı sahilde bulunmasına ek olarak burun formunda bir araziye sahiptir. Sinan camiye araziye hafif açılı konumlandırarak camiye giriş cephesinin de Haliç kıyısına yönelmesini sağlamıştır. Bu sayede; camiden çıkan kullanıcıların denizle karşılaşmasını sağlamayı amaçladığını düşünmek mümkündür.

Sahil şeridindeki bir diğer Sinan son dönem eseri Fındıklı’da yer alan Molla Çelebi Camii de Azapkapı Sokullu Camii’ndeki gibi mihrap nişi dış cepheden hissedilmektedir. Ancak Azapkapı’da denize bakan cephe batı cephesiyken, Fındıklı Camii’nde kible yönüdür. Bu sebeple Fındıklı Molla Çelebi Camii’nin ibadet duvarını silüete katkı sağlayan cephedir. Bu cephede dikkat çeken en önemli elemanlar Sinan’ın tasarım gücünü gösterdiği çatı kabuğu ve mihrap nişidir. Sinan altılı baldaken kurguyu mütevazi bir şekilde kullanarak silüette sivrilen bir yapı yapmamış olup; incelenen diğer boğaz kıyısında yer alan cami örneklerinde olduğu gibi göz oranlarını koruyan bir yapı oluşturmayı yeğlemiştir. Yapıda giriş cephesi harici bütün cephelerde üst kat pencere dizisinde

kemerli pencere kullanılarak cepheler zenginleştirilmiştir. Bahsedilen kemerli pencere dizileri çatıda bulunan yarım ve tam kubbelerin çizgilerinin devamı niteliğindedir ve bütünselliği sağlar. Alt pencere dizilerinde dikdörtgen pencere düzeni kullanılmıştır. Ek olarak caminin kat planını örten dört yarım kubbede tıpkı Sokullu Mehmet Paşa Camii'nde olduğu gibi pencereler bulunmaktadır ancak bu pencereler yarım kubbelerden dışa doğru çıkar pozisyonunda oluşturulmuştur.

Kılıç Ali Paşa Camii, ilk birimi Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan top döküm tesislerinin bulunduğu Tophane'nin hemen önünde, deniz kıyısında inşa edilmiştir. Bu mevki, Boğaziçi'nin güney başlangıç noktasında bulunur. Savaş toplarının döküm tesisleri, bu koyun hemen sınırındaki yamaç üzerinde yer alıyor ve dökümü yapılan toplar, meyilden denize doğru kaydırılarak sal ve teknelerle taşınmıştır (Cansever, 2005). Ancak zamanla bu tesisin yerini başka yapılanmalar almıştır. Külliye yapılarında cami yüksek kotlu tasarlanırken diğer düşük kotlu külliye birimleri adeta cami etrafında dönmektedir. Tasarım kurgusunda cami merkezi oluşturmaktadır. İncelenen örneklerden son sahil şeridi yapısı Kılıç Ali Paşa Külliyesi diğer üç boğaz kıyısı camisine oranla daha geride kalmaktadır. Külliye kurgusunda camiyi sahilten en uzak noktaya çeken Sinan böylelikle camiyi yüksek kotlu tasarlamış olup, sahilten bütün külliye birimlerinin görünürlüğünü sağlamıştır. Sinan'ın cami yüksekliğini Ayasofya'ya nazaran daha düşük yükseklikte tercih etmesinin nedeni; Kılıç Ali Paşa Camii'nin sahile yakın konumda yer almasından dolayı olduğu düşünülebilir. Külliye yapıyı birimleri caminin etrafını sarmalamakta ve oluşturulan dolu-boş mekan düzeni Sinan'ın tasarım anlayışının seviyesinin göstergesidir. Fındıklı Molla Çelebi Camii'nin bulunduğu doğrusal hatta bulunan külliye ibadet duvarı denize yüz vermektedir. Sinan bu cepheyi yoğun ve kemerli pencerelerle etkili hale getirmiştir. Aynı zamanda bu cephenin bir diğer özelliği olan mihrap nişinin kible yönüne doğru çıkma yaparak yönelmesi yine silüete eklenen önemli katkılardır. Ek olarak; diğer incelenen cami örneklerine göre kubbe kasnağında kullanılan sık pencere dizisi yine cepheyi zenginleştiren bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Caminin Ayasofya'yla benzeşen bir diğer özelliği ise ana kubbeden çıkan kalın kesitlere sahip payandalar olmuştur. Bu payandalar caminin dış kabuğuna ve cephesine etkili ve güçlü bir duruş yüklemiştir.

İncelenen yapılardan tarihi yarımada da yer alan ve tasarım kurgusuyla farklılaşan Nişancı Mehmet Paşa Camii'nin yol bölümüne gelen kısmıyla birlikte; 45 derecelik bir yapı duvarı oluşturularak yapısal hareket kazandırılmıştır. Bu oluşum avlu kısmında revaklara denk gelirken, dış mekanda burun formu oluşturmaktadır. Bu tasarım kararında tarihi yarımada'nın kentsel mekan anlamında potansiyelli ve konut dokusu bakımından sıkışık bir alanda bulunuyor olması etkili olmuştur. Çevresinde yer alan yapıların konumlarına ve yola göre açılı başka bir deyişle çapraz yerleşen yapı alana bir dinamizm kazandırmıştır ve insanları karşılayan bir yerleşime sahiptir. Ek olarak dikdörtgen tasarım alanına kible istikameti nedeniyle çapraz yerleşmesi caminin yan mekanlarındaki boşlukların peyzaj alanı olarak kullanılması kentsel alanda nefes alan bir mekan halini almasını sağlamıştır. Aynı zamanda cami planındaki mihrap nişi ve diğer duvar nişleri yine etraftaki konut dokusuyla uyum içerisinde. Cephe karakteristiğinde dikdörtgen formlu ve kemerli pencere dizileri ve kemer aynaları dizileri Azapkapı Sokullu Camii'yi anımsatmaktadır. Batı ve doğu cephelerinde en yüksek cephe kotuna kademeli olarak yükselme sağlanarak hareketlilik sağlanmıştır.

Son olarak incelenen Mesih Mehmet Paşa Camii tıpkı Nişancı Mehmet Paşa Camii gibi tarihi yarımada da yer almakta olup; batı doğu ekseninde eğimlenen ve batı cephesindeki dükkanlarının zemin döşeme kotlarının yükselmesiyle düz bir zemin oluşturularak tasarlanmıştır. Böylece cami sokaktan ve dükkân dizisinden kopartılmış, kendi özelinde iç avlusu olan sakin bir mekân dönüşmüştür (Şengün, 2015). İki yola cephesini veren avlu duvarları yolun açısını alarak avlu tamamlamış, geniş-dar açılı dikdörtgen formla avlu sınırlarını oluşturmuştur. Eğimli arazinin en düşük kotundan yükselen cami tasarım kurgusunu tamamlamıştır. Sinan tıpkı Nişancı Mehmet Paşa Camii örneğindeki gibi, doğu ve batı cephelerinde kademelendirme tasarlamış olup yapıya eğimle dost bir görüntü kazandırmıştır. Yapının yükselen kısmı minare ve ana kubbe eğim bakımından düşük kotta yer alırken giriş kısmı yüksek kottan başlatılarak kurgu tamamlanmıştır. Yani; yapıda parçalı hareketler hakim olup cephe sınırlarını hem x hem de y düzlemlerinin farklı katmanlarında okumak mümkündür. Aynı zamanda Kılıç Ali Paşa Camii cephe düzenindeki gibi bu örnekte de cephe düzeninde yapı yüksekliğince oluşturulan kemerler cepheyi parçalara ayırarak etkili bir görünüm elde edilmiştir.

5. Tartışma ve sonuç

5. Discussion and conclusion

Sinan dahiyane ve eşsiz mimari anlayışıyla yıllar boyu süregelen mimarbaşı görevini devam ettirmiştir. Bu süreç boyunca yetkin tasarım anlayışına sahip olduğunu yapılarında görmek mümkündür. Günümüze ulaşan Osmanlı dönemi mimarisinin tanımlanmasında önemli bir rol üstlenen kamusal yapıların mimarı Sinan ömrü boyunca sürekli bir gelişim/devinim halinde olmuştur. Yapı türlerinden ön plana çıkan anıtsal yapılar cami ve külliye eserleridir. Külliye yapılarına bakıldığında gelişimi ve yenilikleri görmek mümkündür. Örnek vermek gerekirse Topkapı Kara Ahmet Paşa Camii'nde medrese birimleri ilk kez camiyi çevreleyerek tasarlanmış ve yeni bir mimari dilin temelleri atılmıştır. Sinan ilk dönem eserlerinde Selçuklu mimarisinin devamı niteliğinde olan modüler tasarımı sürdürmüş ve parçadan bütüne bir ilerleyiş sergilemiştir. Nitekim cami ve medrese yapıları oluşturulan modüler tasarımla beraber daha bütüncül durmaktadır. Sinan strüktür ve mekan kavramını kendinden önce süregelen baldaken sistemine katkılarda bulunarak ve kendi özgün dokunuşlarıyla yeniden ele almıştır. Bu anlayışla oluşturduğu ilk dönem eserlerine çeşitleme ve yorumlama katarak son dönem yapılarını oluşturan Sinan, dönemi boyunca süreklilik gösteren bir tasarım anlayışı sergilemiştir. Bu durum Sinan'ın düşünsel süreklilik içerisinde olduğunun göstergesidir.

Sinan öncesinde Osmanlı mimarları Selçuklu mimarilerini devam ettirerek geliştirmişlerdir. Bizans topraklarını fetihle birlikte kilise yapılarındaki gelişmiş tasarım kurgusu Osmanlı tarafında etki uyandırmıştır. Mevcut Türk-İslam mimarisini Bizans mimarisi ile harmanlandığı bu süreç Sinan ile gelişimine devam ederek doygunluğa ulaşmıştır. Sinan yeni yapılaşmaya başlayan ve yaşadığı dönemde başkent olan İstanbul'da imar faaliyetleri yürüterek cami ve külliye yapılarıyla ön plana çıkmıştır. Sinan geçmişe sırtını çevirmemiş, geçmişten beslenerek varyasyonlar üretmiştir. Bu bağlamda günümüz Türkiye coğrafyasında mimarlık kültürünün ayrılmaz bir bütün olduğunu söylemek mümkündür. Sinan'ın yapılarında her daim strüktür dikkat çeken bir parametre olmuştur. Sinan öncesinde 15. Yüzyılda dini yapılarda merkezîyetçi mekana ulaşma yönünde tasarımlar gelişmiştir. Türk-İslam mimarisinde strüktür üzerine yeni çözümler uyguladığı en önemli örneklerden Selimiye Camii örneğinde merkezîyetçiliğin hissedildiği o ana kadar yaptığı en büyük kubbe

örneğiyle tündengelim anlayışına sahip merkezîyetçi yapıları temsil eder niteliktedir. Sinan'ın Selimiye sonrası dönem yapıları son dönem eserleri olarak anılmaktadır. Tündengelim anlayışıyla yakalanan ana kubbe etrafında şekillenen kurgu son dönem eserlerine genel olarak hakim olmuş ve merkezî mekan olgusu bu dönemde de önemini yitirmeyerek sürekli yeni ele alışlarla zenginleştirilerek/türevlendirilerek uygulanmaya devam ettirilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen Azapkapı Sokullu Camii sekizli baldaken kurguyu İstanbul'a taşınmasıyla özelleşir ve bu kurgunun türevini Nişancı Mehmet Paşa Camii ve Mesih Mehmet Paşa Camii'nde görülmektedir. Sinan'ın ilerleyen yaşı nedeniyle son dönem eserlerini tasarımsal açıdan onayladığını kabul edilmektedir ancak yüksek ihtimalle kalfalarına ait tercihler karşımıza çıkmaktadır. Sinan'ın son döneminin genelinde küçük ölçekli tasarım kurgusu hakim olmuş ve gelişmiş strüktürel tasarımlarıyla birleştirilmiştir. Yapıların küçük ölçekli olmalarının nedeni Sinan'ın kendi içe dönüşü ve uygulamalarının yüksek oranda kalfalarına bırakması olarak yorumlanabilir. Kalfaların eskiye nazaran daha çok söz sahibi olduğu bu dönemde küçük ölçekli yapılarla başlangıç oluşturdukları ihtimali de düşünülebilir. Ancak Sinan'ın öğrencileri eskiye sadık kalmışlardır, Sinan'ın ölümü sonrası kentsel bellekte yer edinmiş yapılar yapmışlardır. Eminönü Yeni Camii ve Sultanahmet Camii Sinan'ın öğrencilerinin yaptığı başarılı örneklerdendir.

Çalışma kapsamında bahsedilen altılı ve sekizli baldaken sistem sayesinde beden duvarlarında daha rahat estetik uygulamalar yapmak mümkün olmuş; bu tavır son dönem yapılarında serbestlik imkanı doğmuştur. Bahsedilen yansımalar sayesinde yapı sınırları mimari biçimin akışına kendisini bırakmıştır. Bu olanaklarla birlikte son dönem yapılarında estetik olarak olgun bir düzeyin sergilendiği görülmektedir. Çalışma kapsamında incelenen Sinan'ın dört yalı camisi ve tarihi yapılarında yer alan iki cami yapısının cephe anlayışları ve tasarım kurgusu incelenmesi ve özel konumlarda yer alan bu yapılarda nasıl bir tasarım anlayışı sergilendiğinin irdelenmesinden beslenerek Sinan'ın son dönemine dair bir kavrayış geliştirmek mümkündür. Sinan her tasarımında olduğu gibi bu yapıların kurgusunda da; çevreyle, kentsel alanla ve yapının kendi birleşimlerinde doğru ilişkiler kurarak, biçim ve strüktür üzerinde egemenlik kurmuştur.

Yazar katkısı

Autor contribution

Çalışma birinci yazar Seda KÜÇÜKKATIRCI'nın Erciyes Üniversitesi Mimarlık anabilim dalı doktora eğitimi kapsamında aldığı "Sinan Mimarlığı Üzerine Araştırmalar" dersi kapsamında araştırdığı bir çalışmadır. Çalışmaya değer katan ve yorumlarını/yönlendirmelerini eksik etmeyen Halil Sencer ERKMAN hocaya teşekkürü borç bilirim. İkinci yazar Feray ALUÇLU, çalışmada veri analizi ve yorumlama, makalenin yazılması ve gerekli düzeltmelerin yapılması üzerine destek sağlamıştır.

Etik beyanı

Ethical statement

Çalışma etik kurul onayı gerektiren bir çalışma olmadığı gibi, makalede bütün bilgiler akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar çatışması

Conflict of interest

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

References

Archnet Arşivi (2020a, 13 Haziran). Fındıklı Molla Çelebi Camii plan ve kesit çizimi, Erişim adresi <https://archnet.org/sites/2779>

Aslanapa, O. (1988). *Mimar Sinan'ın hayatı ve eserleri* (Vol. 80). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Batur, A., & Batur, S. (1967). Sinan'a Ait Yapıların Listesi. *Mimarlık*, 49, 35-39.

Bilgiç, E.D. (t.y.). Mimar Sinan camilerindeki strüktürel ve mekânsal yorumların mimarlık tarihindeki yeri. *Yapı Dergisi* Erişim Adresi <https://yapidergisi.com/mimar-sinan-camilerindeki-strukturel-ve-mekansal-yorumlarmimarlik-tarihindeki-yeri/>

Bilgili A.E. (2015). "Dünya mirası ve Mimar Sinan" yeni bir turizm rotası büyük usta Mimar Sinan, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını*, ISBN978-975-7641-50-6, İstanbul, Türkiye, 250-254

Bowen, H. (1944a). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1941. Erişim adresi <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-celebi-kulliyesi>

Bowen, H. (1944b). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1941. Erişim adresi <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisanci-mehmed-pasa-kulliyesi>

Bowen, H. (1944c). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 1941. Erişim adresi <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesih-pasa-kulliyesi>

Cansever, T. (2005). *Mimar Sinan* (Vol. 24). Albaraka Türk Yayınları

Erarslan, A. (2018). Mimar Sinan'ın altıgen baldaken sistemli camilerinde taşıyıcı, örtü ve mekân ilişkisi. *Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)*, 5(13), 31-48. <https://doi.org/10.17822/omad.2018.109>

Erdoğan, M. (1955). *Mimar Davud Ağa'nın hayatı ve eserleri*. Türkiyat Mecmuası, 12, 179-204.

Ersoy, A. (1989). *İstanbul'daki altı ve sekiz destekli camilerimizin gelişimi*. Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi.

Erzen, J. N. (1981). *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği

Google Maps (2021a, 13 Haziran). Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Cami fotoğrafı, Erişim adresi <https://www.google.com/maps/>

Google Maps (2021b, 12 Haziran). Kılıç Ali Paşa Cami fotoğrafı, Erişim Adresi <https://www.google.com/maps/>

Kuban, D. (1988). *Sinan'ın dünya mimarisindeki yeri*. Vakıflar Yayınları

Kuban, D., & Emden, C. (2007). *Osmanlı mimarisi*. Yapı-Endüstri Merkezi.

Kuran, A. (1988). *Mimar Sinan'ın camileri*. Hürriyet Vakfı Yayınları

Menekşe, Ö. (2010). *İstanbul camileri*. Asbook Yayınları

Meral, S., & Kışal, E. (2020). Mimarlık tarihi ve mimari koruma ara kesitinde bir inceleme: Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi. *Art-Sanat Dergisi*, 13, 313-334. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2020.13.0013>

Necipoglu, G., Arapi, A. N., Günay, R., & Güven, G. Ç. (2013). Sinan çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda mimari kültür. *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*. <https://doi.org/10.16985/MTAD.201417927>

Orbeyi, N. (2016). Çift revaklı sinan camilerinde modüler sistem. *METU Journal of the Faculty of*

Architecture, 33(2). <https://doi.org/10.4305/METU.JFA.2016.2.7>

Ögel, S. (1988). *Sinan'ın mirası*. Vakıflar Yayınları

Şengün, C. F. (2015). Mesih Mehmet Paşa Külliyesi'nde sembolizm. Erişim Adresi <https://iscat.info/PastConferences/ISCAT2015/ISCAT2015/papers/C1-ISCAT2015ID22.pdf>

Tuluk, Ö. İ. (2000). *Mekana bağlı strüktür analizi: osmanlı dini mimarisinde örnekleme (15-17. yy.)* [Doctoral dissertation, Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü]

Tuluk, Ö. İ. (2007). Çağdaş cami tasarım anlayışı için bir model olarak Mimar Sinan. *Yapı Dergisi*, 5.1.2007.

Turing ve Otomobil Kurumu. İstanbul

Ülgen, A. S. (1989). Mimar Sinan yapıları (Katalog), yay. haz. F.Yenişehirlioğlu, E. Madran, TTK Yayınları, Ankara.